§ 1. Особливості аграрно-правового регулювання договірних правовідносин у сільському господарстві

Питання про договори в сільському господарстві є одним зі спірних і проблемних у науці аграрного права, але в будь-якому ра-зі слід мати на увазі, що аграрно-правові договори є предметом са-ме аграрного права . При цьому, як вважають науковці, у законо-давстві важливо повно відобразити специфіку сільськогосподар-ського виробництва та сільськогосподарських договорів. Специфі-ка договірних відносин у цій галузі виявляється в кожному струк-турному елементі договору (предмет, сторони тощо) . Світовий дос-від доводить, що сільське господарство без державного регулюван-ня, спеціально орієнтованого на захист його майнових інтересів, без створення системи підтримки не може ефективно функціону-вати, оскільки воно є галуззю з підвищеним виробничо-господар-ським ризиком. Виробничий процес у ньому навіть в умовах най-вищого рівня науково-технічного та сервісного забезпечення кон-тролюється людиною не повністю. Державне регулювання має бу-ти орієнтовано також на охоррну земель від надмірної експлуата-ції, стримування перевиробництва з одночасним збереженням від-повідного рівня життя того, хто працює в сільському господарстві. У розвинутих країнах важливість створення "привілейованого" стану сільського господарства усвідомлена суспільством, визнана тео-ретично, реалізована в законодавстві та здійснюється на практиці. Пе-рерозподіл національного доходу для підтримування аграрного секто-ра є певним навантаженням для населення, але в кінцевому підсумку від стимулювання сільського господарства матиме вигоди й споживач .

Такий "привілейований" стан сільського господарства спричинив впровадження політики аграрного протекціонізму. Вона здійснюєть-ся у вигляді системи державних заходів, спрямованих на стимулюван-ня національного сільського господарства та захист національного ринку від імпорту Концептуальною основою державної підтримки сільського господарства є визнання його стану хронічно невигідним у системі товарних зв'язків в економіці. За радянських часів сільське господарство було, можна сказати, донором промисловості та міста. Його внесок у національний доход на 1990 р. майже вдвічі перевищу-вав державні вкладення в нього. Необхідність системи підтримуван-ня сільського господарства держана політика ігнорувала. Останніми десятиріччями окремі елементи концепції такого підтримування сіль-ського господарства дістала своє відображення в законодавстві. Пер-шим кроком до створення режиму сприяння агрокомплексу в Укра-їні став Закон України від 17

жовтня 1990 р. "Про пріоритетність со-ціальної сфери села та агропромислового комплексу в структурі народ-ного господарства України (в редакції Закону від 15 травня 1992 р.),
яким визначаються умови, зміст і межі пріоритетності розвитку соці-альної сфери села та агропромислового комплексу в структурі народ-
ного господарства . Вищезазначене гіідтверджую тезу, що галузь сіль-ського господарства є важливою серед інших. Питання національної безпеки зобов'язують державу створити особливі умови розвитку ці-єї сфери, що має позначитися на її правовому регулюванні. За умо-ви забезпечення реалізації свободи обрання форм господарювання на землі це має обмежити, а в окремих випадках виключити можливість безмежної дії ринкових механізмів та свобод, зокрема щодо забезпе-чення свободи договорів у сільському господарстві.

Останнім часом поширилась думка, що сільське господарство природно перейде до ринку на основі вільного встановлення цін на власну продукцію. Світовий досвід доводить інше: ринкові механіз-ми недостатні для ефективного функціонування агрокомплексу, що потребує протекціонізму, захисту від мінливості та стихій рин-ку. Без цього сільське господарство не може обійтися через фак-тичну нерівність у взаєминах із промисловими, фінансовими та торговельними партнерами. У жодній із розвинутих країн не відмо-вились від закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію, в яких враховується певний рівень витрат фермера.

Тому, кажучи про предмет аграрно-правового регулювання до-говірних відносин, слід зробити застереження. Аграрне право не визначає загальні положення про договори, правочини; всі аграр-но-правові договори підпорядковуються загальним правилам ци-вільного законодавства. Аграрне право визначає особливості їх правового регулювання.

Враховуючи, що аграрне право є галуззю комплексною, яка містить норми як приватного, так і публічного права, законода-вець, конструюючи її механізми, зобов'язаний в її рамках знайти "золоту середину" — взяти до уваги як індивідуальні інтереси, так і колективні, тобто національні інтереси всієї України щодо забез-печення національної безпеки.

Оскільки Конституцією України закріплено як загальний принцип — невтручання в сферу господарювання, аграрне законо-давство має встановити принципи та засади особливостей держав-но-правового регулювання відносин у галузі сільського господарс-тва. Водночас, одним із пріоритетних напрямів державної політики аграрного

протекціонізму має бути турбота про селянина. На сьо-годні українське законодавство не має загальних засад регулюван-ня державою відносин у сфері економіки в цілому і сільському гос-подарстві зокрема, але такі події, як зернова криза, що охопила Ук-раїну 2003 р., примусять українських законодавців та урядовців пе-реглянути свої підходи до державного управління цією галуззю, припинити розглядати селянина виключно як на платника подат-ків та постачальника продовольства; тим більше, що за усіх часів сільське населення було та є генофондом нації.

Криза, що охопила сільське господарство у зв'язку з неефек-тивністю існуючих форм господарювання на селі, породила оману про те, що проста зміна цих форм господарювання автоматично дозволить подолати всі кризові явища. Реформування форм госпо-дарювання на селі дасть змогу створити лише передумови до аграр-ної реформи. Це означає, що земельна реформа є першим, скорі-ше підготовчим етапом дальшої аграрної реформи. А ця реформа вимагатиме величезних інвестицій.

Сільському господарству потрібне насіння нових, більш про-дуктивних рослин, нові технології у сфері агрономії, нова техніка, і, нарешті, нові технології у сфері організації його управління (ме-неджменту). Мінімальні передумови цих бажаних перетворень, найближчими роками має створити Українська держава. При цьо-му необхідно враховувати, що суб'єктам нових форм господарю-вання на селі бракує як сучасних економічних, так і правових знань, що також негативно позначається на ефективності галузі за-галом. І договори в сільському господарстві є тим правовим інстру-ментом, за допомогою кваліфікованого використання якого на се-лі можуть відбутися зазначені перетворення.

§ 2. Класифікація договірних зобов'язань у сільському господарстві

Щоб досягти як практичної, так і наукової мети в аграрному праві провадиться

класифікація договорів у сільському господарс-тві за певними ознаками. При цьому треба брати до уваги, що са-ма галузь аграрного права є самостійною комплексною галуззю, то-му з одного боку, загальні положення про правочини та їх різно-вид — договори — містяться в цивільному законодавстві, а прави-ла про окремі специфічні договори в господарських відносинах заз-нали свого правового регулювання в рамках господарського зако-нодавства. З іншого боку, специфіка відносин аграрного виробниц-тва сама по собі та в поєднанні зі специфікою їх законодавчого регулювання зумовлює особливий підхід до визначення поняття, кла-сифікації, змісту договорів у сільському господарстві.

Через це наука аграрного права не може не враховувати систе-ми договірних зобов'язань за ЦК, який поділяє їх на договори: ті, що опосередковують перехід права власності; пов'язані з переда-чею майна у тимчасове користування; про виконання робіт; про надання послуг; про страхування; прокредитно-розрахункові від-носини; про розпорядження майновими правами інтелектуальної власності.

Серед договорів, що опосередковують перехід права власності, розглядаються зобов'язання із купівлі-продажу, дарування, ренти; при цьому як різновид зобов'язань купівлі-продажу виокремлю-ються роздрібна купівля-продаж, поставка, контрактація сільсько-господарської продукції, постачання енергетичними та іншими ре-сурсами через приєднану мережу, міна. Отже, у визначенні приро-ди та основної класифікації договорів системоутворююче значення має нині саме ЦК.

У науці аграрного права вирізняється група договорів на реалі-зацію сільськогосподарської продукції. У науковій та практичній літературі пропонується така система договорів на реалізацію сіль-ськогосподарської продукції: договір контрактації сільськогоспо-дарської продукції; договір купівлі-продажу сільськогосподарської продукції; договір міни; договір комісії. Але до такої системи по-будови договірних зобов'язань мають бути зроблені певні застере-ження: по-перше, контрактація, за ЦК, розглядається як різновид купівлі-продажу; по-друге, за власною природою договір комісії безпосередньо не сприяє реалізації сільськогосподарської продук-ції, а лише опосередковує її в майбутньому, тому що за договором комісії, відповідно до ст. 1011 ЦК, одна сторона (комісіонер) зо-бов'язується за дорученням другої сторони (комітента) за плату вчинити один або кілька правочинів від свого імені, але за раху-нок комітента.

Найповніше специфіку договірних відносин у сільському госпо-дарстві враховує класифікація, яка поділяє аграрно-правові догово-ри на 3 основні групи. До першої групи належать такі: про спіль-ну діяльність з виробництва певної продукції рослинництва та

тва-ринництва; про спільну діяльність з виробництва, дорощування та відкормлювання молодняку худоби та птиці; на виробництво та пе-реробку кормів для тваринництва; з фермерськими господарствами на виробництво продукції на землях цих господарств; інші догово-ри про виробництво сільськогосподарської продукції. До другої групи аграрно-правових договорів належать: про реалізацію сіль-ськогосподарської продукції та товарів; про матеріально-технічне забезпечення; про фінансове забезпечення; інші договори про реа-лізацію продукції та постачання. До третьої групи: про агрохімічне обслуговування сільськогосподарських підприємств; про виконан-ня меліоративних робіт; про ремонт техніки та її технічне обслуго-вування; про виконання інших підрядних робіт; про надання наукових послуг аграрним підприємствам; договори з банківськими установами та інші про надання різноманітних послуг .

Поза цією системою договорів лишається велика група догово-рів, застосування яких має поширюватися із впровадженням новіт-ніх технологій у сільському господарстві. Такими є договори про використання науково-технічної продукції у сільському господарс-тві, наприклад, договори на передачу (відчуження) прав на сорт, договори на передачу (відчуження) майнового права на сорт і пе-редачу права на використання сорту; договори про виконання на-уково-дослідних, дослідно-конструкторських та технологічних ро-біт у сфері сільського господарства тощо. Зважаючи на специфіку цієї групи договорів, їх аналіз провадимо в окремому підрозділі під-ручника.

Слід також враховувати, що в ст. З ЦК засадою цивільного за-конодавства проголошено свободу договору, що уможливлює ство-рення змішаних і комплексних договорів. Такі договори є самос-тійним різновидом договірних зобов'язань, при тлумаченні яких, насамперед, слід враховувати волю сторін, втілену через волевияв-лення в певну правову форму, за умови, що така воля та волевияв-лення не суперечать чинному законодавству та моральним засадам суспільства.

Особливе місце у системі аграрно - правових договорів належить біржовим договорам на реалізацію сільськогосподарської продукції. Вони мають стати інструментом кредитування сільського госпо-дарства та фактором забезпечення його стабільності й невпинного розвитку.

§ 3. Контрактація та інші окремі договори щодо реалізації сільськогосподарської продукції

Формування державних ресурсів сільськогосподарської продук-ції, забезпечення населення продовольством, а переробних підпри-ємств _ сировиною значною мірою залежать від чітко налагодженої системи договірних відносин із закупівель цієї продукції у сільсько-господарських товаровиробників. Оскільки, як вважає В. В. Луць, біржова торгівля сільгосппродукцією не досягла належного рівня, закупівлі цієї продукції заготівельниками та іншими організаціями безпосередньо у її виробників здійснюються переважно за договорами контрактації .

Контрактація. Ці договори є традиційною формою закупівлі сільськогосподарської продукції ще з часів радянського права.

У попередньому законодавстві договір контрактації регулювали положення гл. 24 ЦК 1963 р. та нормативно-правові акти, прийня-ті відповідно до нього.

2004 р. відбулися зміни в системі нормативно-правових актів, у тому числі з питань регулювання розглядуваних відносин. Так, з 1 січня 2004 р. набрали чинності ЦК та ГК. Обидва кодекси міс-тять положення про регулювання відносин із закупівлі сільськогос-подарської продукції на умовах договору контрактації.

За ЦК, договір контрактації є різновидом купівлі-продажу. По-ложення про цей вид договірного зобов'язання міститься в гл. 54 ЦК. На ці відносини, відповідно, поширюється дія параграфу 1 гл. 54 ЦК — "Загальні положення про купівлю-продаж". Параг-раф 4 гл. 54, безпосередньо присвячений договору контрактації сільськогосподарської продукції, містить одну статтю — ст. 713, в якій визначається поняття цього договору, і зауважується, що до згаданого договору застосовуються загальні положення про купів-лю-продаж та положення про договір поставки, якщо інше не встановлено договором та законом. За ч. 1 ст. 713, ЦК договір контрактації сільськогосподарської продукції визначається як та-кий, за яким виробник сільськогосподарської продукції зо-бов'язується виробити визначену ним сільськогосподарську про-дукцію і передати її у

власність заготівельникові (контрактанту) або визначеному ним одержувачеві, а заготівельник зобов'язуєть-ся прийняти цю продукцію та оплатити її за встановленими ціна-ми відповідно до умов договору.

У ч. З ст. 713 ЦК передбачено можливість визначення законом особливостей укладення та виконання договорів контрактації. Це положення дає можливість визначити співвідношення положень ЦК і ГК щодо регулювання відношень із договору контрактації: з одного боку, положення ГК (ст. ст. 272-274) є спеціальними сто-совно положень ст. 713 ЦК; тому вони мають переважне значення в регулюванні відносин із закупівлі сільськогосподарської продук-ції за договором контрактації. З іншого, якщо спеціальним зако-ном окремі питання не врегульовано, мають застосовуватися поло-ження ЦК: загальні — про купівлю-продаж, про договір поставки, якщо вони відповідають природі відносин, які існують між сторо-нами відповідно до конкретного договору, та іншим спеціальним законом не встановлені окремі правила про регулювання того або іншого питання. З огляду на це, положеннями ст. 272 ГК обмежу-ються можливості застосування договору контрактації лише випад-ками державної закупівлі сільськогосподарської продукції, яка здійснюється за договорами контрактації, що укладаються на осно-ві державних замовлень на поставку державі сільськогосподарської продукції

Договір контрактації належить до тих договорів, що опосеред-ковують перехід права власності (право повного господарського ві-дання) від виробника сільськогосподарської продукції до держави в особі заготівельної (закупівельної) організації.

Договір контрактації є оплатним, взаємним, консенсуальним. Згідно з ним виробник сільськогосподарської продукції (надалі — виробник) зобов'язується передати заготівельному (закупівельно-му) або переробному підприємству чи організації (надалі — кон-трактанту) вироблену ним продукцію у строки, кількості, асорти-менті, що передбачені договором, а контрактант зобов'язується сприяти виробникові у виробництві зазначеної продукції, прийня-ти і оплатити її. Договір вважається укладеним з моменту досягнен-ня сторонами домовленості щодо всіх його істотних умов, передба-чених ч. З ст. 272 ГК.

Сторонами договору контрактації є виробник і контрактант. Контрактантами є заготівельні (закупівельні) або переробні підпри-ємства або організації, на які у встановленому порядку покладено функції державної закупівлі, заготівлі сільськогосподарської про-дукції (міністерства, відомства, підприємства й організації, яким надано такі повноваження, наприклад, організації споживчої коо-перації).

Виробниками є організації всіх організаційно-правових форм, що виробляють сільськогосподарську продукцію (колектив-ні, державні, акціонерні сільськогосподарські підприємства, фер-мерські та інші господарства).

Контрактація є самостійним договором, хоча за предметом і змістом він подібний до договорів поставки і купівлі-продажу, що й зумовило передбачену ч. З ст. 713 ЦК можливість застосовувати до відносин з договору контрактації правила договорів поставки та положень про купівлю-продаж.

При цьому слід враховувати, що, згідно з п. 4 ст. 1 Закону Ук-раїни від 22 грудня 1995 р. "Про поставки продукції для держав-них потреб", особливості відносин, що виникають у зв'язку з пос-тавками (закупівлею) для державних потреб сільськогосподар-ської продукції, продовольства, регулюються окремими актами законодавства України. Тобто при регулюванні відносин щодо за-купівлі сільськогосподарської продукції для державних потреб не можуть бути застосовані положення зазначеного Закону. Так, за-купівля сільськогосподарської продукції і продовольства для за-гальнодержавних потреб регулюється Указом Президента України від 18 січня 1996 р. № 62/96 "Про задоволення державних і регі-ональних потреб у сільськогосподарській продукції на 1996 рік" (див. лист Вищого арбітражного суду України від 22 березня 1996 р. № 01-8/110 "Про Закон України "Про поставки продукції для державних потреб").

У разі здійснення закупівель товарів, робіт і послуг, що цілком або частково відбувається за рахунок державних коштів, за умови, коли вартість закупівлі товару (товарів), послуги (послуг) дорівнює або перевищує суму, еквівалентну 2 тис. євро, а робіт — 100 тис. євро, то до таких відносин застосовується Закон України від 22 лю-того 2000 р. "Про закупівлю товарів, робіт і послуг за державні кошти". При цьому, відповідно до ч. 4 ст. 6 цього Закону, у разі, якщо предметом закупівлі є сільськогосподарська продукція чи продукти харчування вітчизняного виробництва, брати участь у тендерах можуть виключно вітчизняні сільськогосподарські товаро-виробники та підприємства харчової або переробної промисловос-ті. Відповідно до ч. З ст. 14 Закону України "Про закупівлю това-рів, робіт і послуг за державні кошти" замовник не має права діли-ти закупівлю на частини з метою уникнути застосування процедур, передбачених цим Законом, з урахуванням ч. 1 зазначеної статті, яка визначає основною процедурою закупівлі відкриті торги. Тоб-то замовник зобов'язаний здійснювати закупівлю, враховуючи не-обхідність раціонального й економічного витрачання бюджетних коштів, забезпечення максимальної конкуренції та прозорості під час здійснення закупівлі.

Специфіка договору контрактації полягає в тому, що 1) він є за-мовленням держави сільськогосподарському виробнику на відпо-відну продукцію; 2) його предметом може бути лише сільгосппро-дукція, що, як правило, на момент укладання договору ще не існує в натурі; 3) однією зі сторін договору є безпосередньо виробник продукції; 4) на контрактанта покладаються певні обов'язки щодо сприяння виробнику (так договір контрактації певною мірою опо-середковує відносини щодо виробництва продукції).

Предметом договору контрактації є продукція, одержувана внаслідок сільськогосподарського виробництва; продукцією є речі, визначені родовими ознаками, як у сирому вигляді, так і ті, що заз-нали первинної обробки. Продукція, передана в рахунок виконан-ня договору контрактації, має бути виготовлена в господарстві ви-робника.

При цьому, за загальним правилом, реалізація сільськогоспо-дарськими виробниками отриманої ними продукції здійснюється на принципах вільного вибору форм, способів, видів і місця реалі-зації, за цінами, встановлюваними угодою сторін, а реалізація про-дукції в рахунок державного контракту чи замовлення — за ціна-ми, встановленими умовами договорів з. врахуванням показників нормативних актів.

Істотні умови договору контрактації сільськогосподарської про-дукції, як було зазначено, передбачені ч. З ст. 272 ГК. Договір вва-жається укладеним з моменту досягнення домовленості зі всіх обов'язкових (істотних) умов зазначеної статті, але це не є переш-кодою для сторін, для того щоб у договорі були визначені й інші умови.

Вид продукції (асортимент), номер державного стандарту або технічних умов, гранично допустимий вміст у продукції шкідливих речовин є істотними умовами відповідно до абзацу другого части-ни 3 ст. 272 ГК.

Якість (сортність) сільськогосподарської продукції, що переда-ється виробником, має відповідати стандартам, технічним умовам, правилам ветеринарного й санітарного нагляду. Недоброякісність (невідповідність її обумовленій сортності) переданої продукції є підставою для відмови контрактанта цілком або частково від такої продукції, або для вимоги щодо відповідного зменшення ціни про-дукції відповідно до ст. 708 ЦК, тобто для прийняття її за дійсною ціною, котра відповідає якості цієї продукції.

Кількість і асортимент сільськогосподарської продукції, що підлягає закупівлі, визначається в договорах відповідно до держав-ного контракту, а у разі його відсутності — за домовленістю сторін. *Умови доставки:* за договором контрактації, за загальним прави-лом, вивезення, експедирування й розвантаження продукції прова-дяться контрактантом або за його рахунок. Але на практиці кон-трактант найчастіше не здійснює вивезення продукції від виробни-ка власними силами. Сторони в договорах встановлюють один із наведених далі порядків вивезення (або використовують їх у сукуп-ності стосовно окремих обсягів закуповуваної продукції): 1) кон-трактант приймає продукцію безпосередньо у виробника; 2) кон-трактант приймає продукцію на своїх приймальних пунктах; 3) ви-робник безпосередньо доставляє продукцію третім особам за вка-зівкою контрактанта. Окремо в договорі має бути зазначена кіль-кість продукції, яку контрактант приймає безпосередньо у вироб-ника. Ця умова є істотною для договору.

У договорі контрактації зазначаються ціна за одиницю виміру продукції, загальна сума договору. Відповідно до змісту ст. 632 ЦК, зміна ціни після укладення договору дозволяється лише у випадках і на умовах, встановлених договором або законом. Ціна на сіль-ськогосподарську продукцію, що поставляється, не може змінюва-тися угодою сторін, якщо договір укладено на підставі державного контракту, яким передбачена ціна. Вступаючи в такі договірні від-носини виробник погоджується з умовами держконтракту. На про-дукцію, що закуповується не в рахунок держконтракту чи понад нього, сторони можуть установити інші ціни своєю угодою.

Строки виконання договору встановлюються з урахуванням особливостей виробництва і способу одержання (збирання, зберіган-ня, дозрівання) певного виду сільськогосподарської продукції з ура-хуванням місцевих умов заготівель. Стосовно окремих видів сіль-ськогосподарської продукції, зокрема продуктів рослинництва, за-гальні строки можуть змінюватися й уточнюватися з урахуванням кліматичних умов даного року збирання врожаю. Невід'ємною час-тиною договору є погоджені сторонами графіки доставки, що кон-кретизують терміни здачі продукції, оскільки на практиці для цього договору характерною є тривалість відносин між сторонами. Істот-ними для цього договору є строки здавання - приймання продукції, хоча незазначення інших строків може ускладнити виконання його. Контрактант зобов'язаний прийняти доставлену продукцію на своєму приймальному пункті або у виробника в обумовлений тер-мін, не допускаючи простою транспортних засобів виробника.

Для договору контрактації характерно також те, що він передба-чає обов'язок контрактанта надавати виробнику певну допомогу в організації виробництва і здачі продукції, в забезпеченні господарс-тва тарою і пакувальними матеріалами, у

видачі промислових чи продовольчих товарів або комбікормів у порядку зустрічного прода-жу (що не передбачено законодавством про поставку). Це випливає з поняття договору контрактації та визначення обов'язків контрак-танта щодо надання допомоги в організації виробництва сільсько-господарської продукції та її транспортування на приймальні пун-кти і підприємства як істотної умови договорів контрактації.

Контрактант зобов'язаний вчасно і цілком розрахуватися за от-риману продукцію. В іншому разі відповідно до ст. 4 Указу Прези-дента України від 16 березня 1995 р. № 227/95 "Про заходи щодо нормалізації платіжної дисципліни в народному господарстві Укра-їни" підприємства оптової та роздрібної торгівлі незалежно від форм власності сплачують пеню у розмірі 1,5% від суми платежу на користь товаровиробника сільськогосподарської продукції та про-довольства за кожен банківський день прострочення платежу, як-що більший розмір пені не обумовлено угодою сторін.

Для договорів контрактації встановлено обов'язковий авансо-вий порядок оплати отриманої продукції. Сторони зобов'язані виз-начити в договорі розмір такого авансу і терміни його виплати. Так, для закупівель сільськогосподарської продукції за держкон-трактом встановлено обов'язковий порядок авансового платежу в розмірі 50% вартості законтрактованої продукції.

Для договору контрактації є обов'язковими положення про від-повідальність сторін, а також вимога реального виконання зо-бов'язань. За невиконання або неналежне виконання сторонами своїх зобов'язань за договором настає відповідальність у вигляді неустойки і/чи відшкодування збитків. Відповідальність сторін за порушення договору грунтується на принципі вини. Виробник звільняється від відповідальності за невиконання зобов'язань, як-що вони не були виконані внаслідок стихійного лиха, інших нес-приятливих умов або з вини контрактанта. Доказами настання цих подій можуть слугувати висновки державної інспекції якості та сер-тифікації сільськогосподарської продукції, ветеринарного нагляду, метеослужби, акти страхових організацій тощо.

Міна. З моменту посилення кризових явищ в економіці почали поширюватися бартерні (товарообмінні) операції. Відповідно до ст. 715 ЦК за договором міни (бартеру) кожна зі сторін зобов'язу-ється передати другій стороні у власність один товар в обмін на ін-ший. Отже, згідно з положеннями ЦК скасовано відмінності між категоріями "міна" та "бартер", з огляду на те, що вони застосову-ються як синоніми. Свого часу застосування цих договорів у сіль-ському господарстві відіграло певну позитивну роль: давало змогу діяти за умов великої інфляції. Нині уряд намагається скоротити обсяг товарообмінних операцій через те, що вони позбавляють то-варовиробників обігових коштів .

Біржові договори щодо реалізації сільськогосподарської продукції. Особливе місце в системі реалізації сільськогосподарської продук-ції український законодавець відводить біржовим договорам, роз-виток яких покладається на спеціалізовані аграрні біржі. Створен-ня системи спеціалізованих аграрних бірж започатковано Указом Президента України від 18 січня 1995 р. № 63/95 "Про заходи що-до реформування аграрних відносин". У ньому було передбачено організацію й проведення на Українській міжбанківській валютній біржі торгів ф'ючерсними та форвардними контрактами під заку-півлю сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки із залученням до цього комерційних банків, як агентів-брокерів, з по-дальшим проведенням таких торгів на спеціалізованих товарних біржах.

Постановою Кабінету Міністрів України від 17 листопада 1995 р. № 916 схвалено Концепцію організації біржового сільськогоспо-дарського ринку. У п. 1 якої проголошено перехід від державно-ре-гульованої системи розподілу сільськогосподарської продукції та сировини і фіксованих закупівельних цін до ринкової системи пе-реміщення товару від виробника до споживача, формування цін на основі попиту й пропозиції, що об'єктивно стимулює створення різноманітних ринкових структур, таких як ринок сировини і про-довольства, оптові, роздрібні, спеціалізовані й регіональні ринки.

Зростання ролі біржової торгівлі, що відбулося останніми рока-ми в Україні, також зумовлене тим, що держава вважає цих учас-ників обороту сільськогосподарської продукції необхідним елемен-том механізму експорту зерна з України. Зокрема відповідно до підпункту "б" п. 1 Указу Президента України від 29 червня 2000 р. № 832/2000 "Про невідкладні заходи щодо стимулювання вироб-ництва та розвитку ринку зерна" вжито заходів щодо запроваджен-ня порядку, за яким експорт зерна здійснюється лише за експор-тними контрактами, укладеними та зареєстрованими на акредито-ваних для таких операцій біржах.

Основними інструментами фондового ринку є форвардний та ф'ючерсний контракти, які є деривативами. Відповідно до п. 1.5 Закону України від 28 грудня 1994 р. "Про оподаткування прибут-ку підприємств" (в редакції Закону від 22 травня 1997 р.) дерива-тив *— це стандартний документ, що засвідчує право та/або зо-бов'язання придбати або продати цінні папери, матеріальні або не-матеріальні активи, а також кошти на визначених ним умовах у майбутньому. Згідно з підпунктом 1.5.1 зазначеного Закону, фор-вардний контракт — це стандартний документ, який засвідчує зо-бов'язання особи придбати (продати) цінні папери, товари або кошти у визначений час та на визначених умовах у майбутньому, з фіксацією цін такого продажу під час укладення цього контракту. Слід зазначити, що будь-яка сторона форвардного

контракту має право відмовитися від його виконання виключно за наявності зго-ди іншої або у випадках, визначених цивільним законодавством. Ф'ючерсний контракт засвідчує зобов'язання придбати (продати) цінні папери, товари або кошти у визначений час та на визначених умовах у майбутньому, з фіксацією цін на момент виконання зо-бов'язань сторонами контракту.

§ 4. Особливості аграрно-правового регулювання рийку зерна та заставних закупівель сільськогосподарської продукції

Кризові явища на ринку зерна в Україні спонукали законодав-ця вишукувати механізм стимулювання сільського товаровиробника до збільшення обсягів виробництва, з одного боку, а з іншого — створити механізм забезпечення стабільності та державної підтрим-ки цієї галузі національної економіки.

Отже, заставні закупівлі сільськогосподарської продукції є но-вим інструментом, який є характерним саме для аграрного зако-нодавства, оскільки найбільш повно враховує та встановлює ба-ланс між індивідуальними інтересами та інтересами суспільства в цілому.

Сутність заставних закупівель полягає ось у чому. Згідно з ч. 3 ст. 52 Закону України *від* 4 липня 2002 р. "Про зерно та ринок зер-на в Україні", до 31 березня відповідного поточного року у поряд-ку, визначеному Кабінетом Міністрів України, затверджуються зас-тавні ціни на зерно, тобто на зерно майбутнього врожаю. Заставна ціна зерна (ціна підтримки) — це гарантована державою ціна зерна, яка відшкодовує середньогалузеві нормативні витрати та забезпечує мінімальний прибуток, достатній для відтворення виробництва.

Після затвердження заставних цін на зерно врожаю певного ро-ку відповідно до ст. 61 цього Закону Державний агент із забезпе-чення заставних закупок зерна, яким призначено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 червня 2003 р №374-р. ДАК "Хліб України", та уповноважені із забезпечення заставних закупок зерна до 1 липня поточного року повідомляють у засобах масової інформації чи спеціальних виданнях про обсяги закупівель застав-ного зерна та заставні ціни. Сільськогосподарські товаровиробни-ки, які виявили бажання укласти договір заставних закупок зерна, направляють відповідну заявку Державному агенту із забезпечення заставних закупок зерна або уповноваженому із забезпечення зас-тавних закупок зерна. Державний агент із забезпечення заставних закупок зерна або уповноважений із забезпечення заставних заку-пок зерна протягом 5 днів після отримання заявки повідомляє сіль-ськогосподарського товаровиробника про її прийняття або відхи-лення. У повідомленні про прийняття заявки Державний агент із забезпечення заставних закупок зерна або уповноважений із забез-печення заставних закупок зерна вказує також місцезнаходження зернового складу, до якого сільськогосподарський товаровиробник повинен доставити зерно за свій рахунок.

За ст. 47 зазначеного Закону, сільськогосподарські товаровироб-ники, здійснюючи заставні закупки зерна на підставі укладених до-говорів заставних закупок зерна, передають зерно зерновим скла-дам, які приймають його на зберігання згідно з укладеними дого-ворами з Державним агентом із забезпечення заставних закупок зерна або уповноваженим із забезпечення заставних закупок зерна, а останні протягом 3 банківських днів перераховують сільськогос-подарським товаровиробникам плату за нього в повному обсязі за заставною ціною. Зберігання заставного зерна є строковим. Пере-біг строку зберігання заставного зерна у зернових складах почина-ється з приймання цього зерна на зберігання після 1 липня поточ-ного року, але не може тривати довше, ніж до 1 березня наступно-го року. Протягом цього строку сільськогосподарські товаровироб-ники мають право витребувати заставне зерно у порядку, передба-ченому цим Законом.

Сільськогосподарські товаровиробники, згідно зі ст. 56 Закону України "Про зерно та ринок зерна в Україні", мають право роз-поряджатися заставним зерном лише після повернення отриманих за заставною ціною коштів та відшкодування зерновим складам витрат за зберігання зерна за час його фактичного зберігання. Як-що до закінчення терміну дії договору заставних закупок зерна сільськогосподарський товаровиробник не витребував заставне зер-но для подальшого продажу, воно переходить у власність держави, а видані складські документи втрачають чинність. Витрати зерно-вих складів за зберігання такого зерна відшкодовуються за рахунок коштів державного бюджету.

Як бачимо, держава в особі Кабінету Міністрів України, вста-новлюючи мінімально

гарантовані ціни на зерно, які є складовою політики ціноутворення в Україні й спрямовується на підтримку виробництва зерна, забезпечує сільськогосподарському товарови-робнику мінімальний дохід від його діяльності задля забезпечення відшкодування ним середньогалузевих витрат на виробництво та забезпечення мінімального прибутку, достатнього для відтворення виробництва.

За обраною концепцією, створений механізм не повинен позба-вити сільськогосподарських товаровиробників свободи у виборі партнерів для реалізації власної продукції, тому що до закінчення терміну дії договору за ними зберігається право витребувати здане у зерновий склад зерно, попередньо повернувши Державному аген-ту із забезпечення заставних закупок зерна або уповноваженому із забезпечення заставних закупок зерна отримані ним кошти при заставі зерна та відшкодувавши витрати зерновому складу за збері-гання такого зерна відповідно до умов ст. 58 зазначеного закону.

З моменту введення в дію Закону України "Про зерно та ринок зерна в Україні" Кабінет Міністрів України застосовував різні спо-соби визначення заставних цін. Так, 2002 р. заставні ціни на зерно базисних кондицій визначалися на рівні 50% середньозваженої ці-ни, яка складеться на біржовому аграрному ринку на момент укладення угоди про заставну закупівлю зерна (див.: постанова від 29 квітня 2002 р. № 590 "Про визначення заставних цін та фінансове забезпечення заставних закупівель зерна"). На період з 1 липня 2003 р. до 1 березня 2004 р. рівень заставних цін однієї тонни зер-на базисних кондицій був визначений Кабінетом Міністрів Украї-ни встановленням твердих цін для різних найменувань зернових культур, їх класу або групи (див.: постанова від 3 липня 2003 р. № 1030 "Про встановлення рівня заставних цін на зерно").

Міністерством аграрної політики України видано наказ від 11 червня 2002 р. № 156 "Про затвердження Примірної форми дого-вору про заставну закупівлю зерна в сільськогосподарських товаро-виробників", яким затверджено відповідну примірну форму дого-вору. Ця форма договору має застосовуватися з урахуванням поло-жень ст. 60 Закону України "Про зерно та ринок зерна в Україні", якою визначено істотні умови договору заставних закупок зерна. Такими є: найменування заставного зерна; термін договору застав-них закупок зерна; ціна на заставне зерно; кількість заставного зер-на; ціна зберігання; відповідальність сторін; страхування ризиків випадкової загибелі та пошкодження заставного зерна. Згідно зі ст. 638 ЦК такий договір вважається укладеним і, відповідно, має пев-ні правові наслідки, якщо сторони в належній формі досягли зго-ди з усіх істотних умов такого договору.

Застосування заставних закупівель сільськогосподарської про-дукції є можливим також щодо інших видів продукції. Слід згада-ти, що вперше заставні закупівлі зерна згадуються в Указі Прези-дента України "Про невідкладні заходи щодо стимулювання вироб-ництва та розвитку ринку зерна", яким передбачено подолання не-гативних наслідків сезонних і кон'юнктурних коливань обсягів продажу і цін на зерно і хлібопродукти шляхом впровадження ме-ханізму заставних закупок зерна, який передбачає закупку зерна у сільськогосподарських товаровиробників в сезон збирання за зас-тавними цінами та гарантування їм права наступного продажу цьо-го зерна за ринковими цінами в разі перевищення заставних цін за умови відшкодування вартості зберігання такого зерна, а також кредитування заставних закупок зерна, а починаючи з 2001 р. — їх бюджетне фінансування.

Надалі законодавець у ст.З Закону України від 18 січня 2001 р. "Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001-2004 років" як механізм цінової політики і підтримування до-ходів виробників сільськогосподарської продукції визначає можли-вість спрямовувати на забезпечення відтворення виробництва сіль-ськогосподарської продукції на основі запровадження заставних цін (цін підтримки), регулювання доходів через систему державних дотацій та субсидій. Отже, такий підхід відкриває шлях у майбут-ньому для ширшого і, бажано, гнучкішого застосування такого ме-ханізму забезпечення прав сільськогосподарських виробників, як заставні закупівлі їх продукції.